

Castellio

tegen

Calvijn

of

Een geweten tegen geweld

Stefan Zweig

Vertaald uit het Duits door
Bart van Kreeel

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoud

7	Inleiding
15	Calvijn grijpt de macht
38	De discipline
65	Castellio verschijnt ten tonele
89	De kwestie Servet
109	De moord op Servet
131	Manifest voor tolerantie
157	Geweten tegen geweld
178	Geweld triomfeert
212	De uitersten raken elkaar
225	Dankwoord
227	Namenoverzicht
233	Noten

Inleiding

Wie valt maar de moed niet opgeeft; wie als de dood nadert en dreigt vastberaden op zijn post blijft; wie zieltogend de vijand onvervaard en trots in de ogen kijkt, zo iemand wordt niet door ons verslagen, maar door het lot; hij vindt de dood, maar wordt niet overwonnen. Soms zijn de dapperste mannen het onfortuinlijkst. Er zijn dan ook glorieuze nederlagen die gelijk staan aan overwinningen...²

Montaigne^{*}

“De mug tegen de olifant”, deze handgeschreven opmerking van Sebastian Castellio in het Bazelse exemplaar van zijn polemieek tegen Calvijn komt in eerste instantie nogal merkwaardig over, en je zou er makkelijk één van die overdrijvingen in kunnen zien, die bij humanisten wel vaker voorkomt. Maar wat Castellio schreef was noch hyperbolisch noch ironisch bedoeld. Met zo’n scherpe vergelijking wilde deze onverschrokken man zijn vriend Amerbach duidelijk laten zien, hoezeer hij zich er pijnlijk van bewust was, dat hij een reusachtige tegenstander uitdaagde, toen hij Calvijn er publiekelijk van beschuldigde met zijn fanatieke geloof in het eigen gelijk een mens en daarmee de gewetensvrijheid binnen de reformatie om het leven te hebben

¹ Voor noten zie p. 233

^{*} Voor namenoverzicht zie p. 227

gebracht. Vanaf het eerste moment dat Castellio de pen als wapen ter hand neemt in deze gevaarlijke strijd, beseft hij als geen ander dat hij machteloos staat in zijn zuiver geestelijke strijd tegenover een oppermachtige, geharnaste en gepantserde dictatuur en dat zijn inspanning daardoor tot mislukken gedoemd zal zijn. Want hoe zou een man alleen, ongewapend, strijd kunnen leveren met en de overwinning kunnen behalen op Calvijn, die naast duizenden en duizenden aanhangers ook een militant staatsapparaat achter zich heeft staan! Met zijn briljante organisatietalent is Calvijn erin geslaagd een hele stad, een heel land, met duizenden tot dusverre vrije burgers in een starre gehoorzaamheidsmachine te veranderen, iedere vorm van vrij en zelfstandig denken uit te roeien om plaats te maken voor zijn alleenzaligmakende leer. Alles wat macht heeft in stad en staat is aan zijn almacht onderworpen, alle overheidsdiensten, het openbaar bestuur, de consistorie³, universiteiten en rechtbanken, financiën, de moraal, de geestelijkheid, scholen, beulsknechten, het gevangeniswezen, het geschreven en het gesproken, zelfs het heimelijk gefluisterde woord. Zijn leer is tot wet verheven, en wie daar ook maar enigszins tegen in verzet komt, wordt al snel door gevang, verbanning of brandstapel, waarmee iedere geestelijke tirannie een gesprek op basis van argumenten in de kiem smoort, aan het verstand gebracht, dat in Genève maar één waarheid wordt getolereerd en dat Calvijn haar profeet is. En de angstaanjagende macht van die sinistere man strekt zich tot ver buiten de stadsmuren uit; de Zwitserse confederatie ziet in hem haar belangrijkste politieke bondgenoot, het mondiale protestantisme kiest de violentissimus Christianus⁴ tot zijn geestelijk leider en veldheer, prinsen en koningen dingen naar de gunst van de kerkvorst, die naast de Roomse kerk de machtigste christelijke organisatie in Europa heeft opgebouwd. Er voltrekt

zich geen enkele politieke gebeurtenis van belang meer zonder dat hij het weet, nauwelijks een tegen zijn wil: het is al net zo gevaarlijk de predikant van de Sint-Pieterskathedraal^s tegen je in het harnas te jagen als de paus of de keizer.

En zijn opponent, Sebastian Castellio, die als eenzame idealist uit naam van de vrijheid van denken deze en willekeurig welke vorm van geestelijk despotisme dan ook de oorlog verklaart, wie is hij eigenlijk? In vergelijking met de onwaarschijnlijke macht waarover Calvijn beschikt, is hier inderdaad sprake van een mug tegen een olifant! Hij stelt niets voor, is volstrekt onbelangrijk en betekent niets in de zin van het hebben van invloed op de publieke opinie, en bovendien is hij een armoedzaaier, een straatarme geleerde, die met vertalen en het geven van bijlessen aan huis met moeite voor zijn vrouw en kinderen kan zorgen, zowel een vluchteling in een vreemd land als iemand zonder recht op verblijf, verstoken van burgerrechten: zoals altijd wanneer fanatisme wereldwijd de kop opsteekt, staat de humanist machteloos en volstrekt alleen tussen de elkaar bestrijdende zeloten. Jarenlang leidt deze grote en bescheiden humanist in de schaduw van vervolging en armoede een uiterst karig bestaan, altijd begrensd in zijn mogelijkheden, maar ook altijd vrij, omdat hij met geen enkele partij is verbonden en met geen enkele vorm van fanatisme heult. Pas wanneer door de moord op Servet zijn geweten wakker wordt geschud, laat hij zijn vreedzame werk voor wat het is, om Calvijn aan te klagen vanwege zijn schending van fundamentele mensenrechten, pas dan groeit zijn eenzaamheid uit tot een heldhaftig bestaan. Want Castellio heeft niet, zoals zijn in het gevecht geharde tegenstander Calvijn, de beschikking over een felle, gelijkgezinde, goed georganiseerde schare volgers, er staat geen partij, geen katholieke noch protestantse, achter hem, geen hoge heren, keizers of

koningen houden hem, zoals ze eens bij Luther en Erasmus deden, de beschermende hand boven het hoofd, en zelfs de weinige vrienden die hem bewonderen durven hem slechts op fluistertoon moed in te spreken. Want het is gevaarlijk, zelfs levensgevaarlijk je aan de zijde te scharen van een man die onverschrokken, terwijl in die tijd in ieder land de waanzin toeslaat en ketters als vee worden opgejaagd en gemarteld, zijn stem verheft ter verdediging van rechteloze en onderdrukte mensen, iemand wiens strijd verder gaat dan een gevecht met één man, iemand die alle machthebbers op de wereld voor eens en altijd het recht ontzegt welk mens dan ook op deze aarde te vervolgen omdat hij er andere opvattingen op nahoudt! Iemand die de moed heeft om in één van die angstaanjagende periodes van zielsverduistering waardoor de mensheid af en toe getroffen wordt, een heldere, menselijke kijk op de situatie te bewaren en al die vrome slachtpartijen, hoewel blijkbaar begaan ter ere van God, te bestempelen als wat ze zijn: moord, moord en nog eens moord! Die als enige, uitgedaagd tot in het diepst van zijn menszijn, niet langer kan zwijgen en in zijn wanhoop over alle onmenselijkheid de hemel aanroept, die in zijn eentje voor allen ten strijde trekt tegen de hele wereldmacht. Want het is altijd zo, dat wie zich richt tegen de contemporaine machthebbers en de kringen rondom hen, weinig steun hoeft te verwachten van ons aardse stervelingen met onze onsterfelijke lafheid; en dus heeft ook Sebastian Castellio op beslissende ogenblikken alleen zijn eigen schaduw achter zich staan en staat hem niets anders ter beschikking dan het enige onvervreembare goed van de strijdende kunstenaar: een onbuigzaam geweten in een onverschrokken ziel.

Maar juist het feit dat Sebastian Castellio van meet af aan wist dat zijn strijd uitzichtloos zou zijn en dat hij desondanks en ondanks alles toch, trouw aan zijn geweten, uit

heilige overtuiging het gevecht aanging, maakt voor eeuwig van deze 'onbekende soldaat' in de bevrijdingsoorlog voor de mens een held; alleen al voor het betonen van een dergelijke moed, om alleen en als enige een vlammend protest te richten tegen een wereldwijde terreur, moet bij ieder weldenkend mens de strijd tussen Castellio en Calvijn voor altijd in het geheugen gegrift blijven. Maar ook voor wat betreft zijn principiële probleemstelling overstijgt deze historische tweestrijd veruit zijn in de tijd gelegen aanleiding. Want het gaat hier niet om een bekrompen theologisch vraagstuk, niet om die ene mens Servet, niet eens om de beslissende crisis tussen het liberale en orthodoxe protestantisme: in deze felle polemiek wordt een veel breder, de tijd overstijgend, vraagstuk opgeworpen, *nostra res agitur*⁶, er is een strijd ontbrandt die onder andere namen en vormen steeds weer opnieuw uitgevochten moet worden. Theologie is hier niets anders dan een toevallig masker dat de tijd zichzelf heeft opgezet, en zelfs Castellio en Calvijn fungeren slechts als de meest zichtbare exponenten van een onzichtbare, maar onoverkomelijke tegenstelling. Het doet er niet toe hoe je de tegenpolen in dit voortdurende spanningsveld noemt – tolerantie versus intolerantie, vrijheid versus bevoogding, humanisme versus fanatisme, het individu versus de maatschappij, het geweten versus het geweld – al deze woorden duiden in wezen op een diep persoonlijke beslissing die eenieder van ons voor zichzelf moet nemen, het geven van een antwoord op de vraag wat belangrijker is – het humane of het politieke, ethos of logos, individu of maatschappij.

Ieder volk, iedere tijd en ieder zelf denkend mens moet steeds opnieuw deze noodzakelijke afweging maken tussen vrijheid en autoriteit: immers, vrijheid kan niet bestaan zonder autoriteit (anders ontstaat er chaos), autoriteit

niet zonder vrijheid (anders ligt tirannie op de loer). Ongetwijfeld kent onze menselijke natuur een geheimzinnig verlangen op te gaan in de gemeenschap, onuitroeibaar is ons waanidee, dat er een bepaald religieus, nationaal of sociaal systeem kan bestaan, dat op een rechtvaardige manier definitief vrede en veiligheid kan bieden aan iedereen op aarde. Dostojevski's grootinquisiteur⁷ bewees op een gruwelijk dialectische manier, dat de meeste mensen eigenlijk bang zijn voor hun eigen vrijheid, en het is waar dat, geconfronteerd met de uitputtende hoeveelheid problemen, met de complexiteit en de verantwoordelijkheid eigen aan het leven, de grote massa snakt naar een mechanisme dat hun wereld definitief en voorgoed ordent en de noodzaak zelf te denken wegneemt. Dit messiaanse verlangen het bestaan van al zijn problemen te ontdoen, is in wezen het ferment dat voor alle sociale en religieuze profeten de weg effent: als de idealen van een generatie hun vuur en kleur zijn kwijtgeraakt, hoeft er alleen maar een suggestief persoon op te staan die dwingend verklaart, dat hij en hij alleen de nieuwe formule heeft gevonden of ontdekt, en het vertrouwen van duizenden stroomt de klaarblijkelijke volks- of wereldverlosser tegemoet – altijd zorgt een nieuwe ideologie (en dat is wellicht haar metafysische zin) allereerst voor een nieuw idealisme op aarde. Want iedereen, die mensen opnieuw kan laten geloven in eenheid en zuiverheid, boort daarmee ook hun heiligste krachten aan: hun offerbereidheid en hun bezielende geestdrift. Miljoenen laten zich als in een roes nemen, bevruchten, ja zelfs verkrachten, en hoe meer zo'n verlosser met zijn mooie beloftes van hen vraagt, hoe meer ze voor hem vallen. Was gisteren hun hoogste goed nog hun individuele vrijheid, ter wille van hem gooien ze die gewillig weg om zich nog meer als makke schapen te laten leiden, en keer op keer gaat het oude gezegde van Tacitus

“ruere in servitium⁸” op, namelijk dat volkeren zich in een vurige roes van solidariteit vrijwillig laten knechten en zelfs de zweep nog prijzen waarmee ze geslagen worden.

Ondanks dit alles kan er, als je er goed over nadenkt, iets moois schuilen in de gedachte, dat het toch maar weer een idee is, die minst tastbare kracht op aarde, dat zo'n onwaarschijnlijk wonder van suggestie in onze oude, nuchtere en technocratische wereld weet te realiseren, en je zou gemakkelijk in de verleiding kunnen komen, deze suggestieve wereldverbeteraars te bewonderen en te prijzen, omdat zij erin slagen, met hun geestkracht inerte materie in beweging te krijgen. Maar het onheilspellende is dat juist deze idealisten en utopisten zich direct na het behalen van hun overwinning ontpoppen als de ergste verraders van de vrije gedachte. Want macht gaat op zoek naar almacht, van de overwinning wordt misbruik gemaakt, en in plaats van er genoeg mee nemen vele mensen zo enthousiast te hebben gemaakt voor hun persoonlijke denkbeelden, dat die welgemoed bereid zijn hun leven in hun dienst te stellen of zelfs voor hen te sterven, bezwijken al deze conquistadores voor de verleiding, een meerderheid in het totaal te willen veranderen en willen ze ook partijlozen hun dogma opdringen; aan volgzame trawanten en geknechte zielen, die eeuwige meelopers in iedere beweging, hebben ze niet genoeg – nee, ze willen dat ook vrije mensen, die enkele onafhankelijke denkers, hen toejuichen en dienen, en om hun dogma tot enig zaligmakende waarheid te verheffen, wordt iedere anders denkende van staatswege als misdadiger gebrandmerkt. Altijd en eeuwig is de vloek van elke religieuze en politieke ideologie, dat ze in tirannie ontaarden zodra ze veranderen in een dictatuur. Op het moment dat een geestelijk leider niet meer vertrouwt op de intrinsieke kracht van zijn boodschap, maar niets ontziend geweld in-

zet, verklaart hij de oorlog aan de menselijke vrijheid, om het even om welke ideologie het gaat – vanaf het ogenblik dat willekeurig welk idee dan ook naar het wapen van de terreur grijpt om daarmee strijdige overtuigingen te uniformeren en te reglementeren, gaat het niet meer om het verwezenlijken van een ideaal, maar is er slechts sprake van pure brutaliteit. Zelfs de zuiverste waarheid anderen met geweld opgedrongen, zondigt tegen de vrijheid van geest.

Maar de geest is een mysterieus element. Ongrijpbaar en onzichtbaar als lucht voegt zij zich soepel naar iedere vorm en in formule. Altijd weer leven despotische naturen daarom in de waanvoorstelling, dat ze de vrije gedachte geheel kunnen onderdrukken, kunnen dwingen zich gehoorzaam te voegen, dat ze de geest weer in de fles kunnen krijgen. Maar bij iedere onderdrukkingsspoging groeit zijn dynamische tegendruk, en juist op het moment dat hij wordt samengedrukt en samengeperst, verandert hij in een explosieve lading; vroeg of laat leidt iedere vorm van onderdrukking tot opstand.

Calvijn grijpt de macht

Op zondag 21 mei 1536 verzamelen de burgers van Genève zich, plechtig bijeengeroepen door de plaatselijke blaaskapel, op het stadsplein en geven unaniem, via handopsteken, te kennen, dat ze vanaf dat moment uitsluitend nog willen leven “selon l'évangile et la parole de Dieu⁹”. In de aanloop naar het referendum, dat ook nu in Zwitserland nog het gebruikelijke democratische instrument bij uitstek is, werd in de voormalige bisschopsresidentie het reformatorische geloof als de enig ware en enig toegestane wettige godsdienst ingevoerd in de stad. Een paar jaar was voldoende geweest om het oude katholicisme in deze Rhônestad niet alleen terug te dringen, maar met wortel en tak uit te roeien. Onder dreiging van het gepeupel zijn de laatste priesters, kanunniken, monniken en nonnen uit hun kloosters gevlucht, werden in alle kerken zonder uitzondering beelden en andere symbolen van het ‘bijgeloof’ verwijderd. Op deze feestelijke dag in mei wordt nu de definitieve triomf bezegeld: vanaf nu is het protestantisme in Genève niet alleen de allerhoogste, maar ook de enig legitieme macht. Deze radicale en totale reformatorische geloofsdwang in Genève komt in feite op het conto van één enkele geradicaleerde en tirannieke man, dominee Farel. Deze fanatieke Franstalige Zwitser, met zijn smalle, maar in beton gegoten voorhoofd, in het bezit van een enorm maar tevens niets ontziend temperament – “nooit van mijn leven heb ik zo'n arrogant en schaamteloos mens ontmoet”, zegt de zachtvaardige Erasmus over hem – oefent een dwingend gezag uit